

3. Історіографія проблеми

Питання історії та розвитку національних меншин України знайшли висвітлення у значній кількості праць. Історіографію проблеми можна поділити на чотири основні етапи: 1) дореволюційний (1848 - 1917 рр.); 2) міжвоєнний (1918 - 1939 рр.); 3) післявоєнний (1945 - середина 80-х рр. XX ст.); 4) новітній (друга половина 1980-х рр. – до сьогодення).

При характеристиці перших двох етапів необхідно враховувати ту обставину, що більшість праць, присвячених проблемам національної політики, написані не істориками, а державними діячами і публіцистами. Ці праці є одночасно й джерелами для досліджень.

Для першого, **дореволюційного етапу (1848 - 1917 рр.)** характерним є те, що в ці роки національно-визвольний рух досяг найвищого ступеня політизації, а однією з провідних ідей української політичної думки стала ідея створення української державності. Провідники нації прагнули визначитися з можливими партнерами (як і противниками) на шляху державотворення. Окрім того, українці у своїй більшості виявляли прихильність до державності у вигляді демократичної республіки, а відтак намагалися визначити принципи співжиття в ній корінної нації з, найперше, представниками російської, польської, єврейської національних меншин. Ці три останні були не лише найчисельнішими з-поміж національних меншин, що проживали на українській території: саме з ними найтісніше упродовж сторіч були пов'язані українці історичною долею. Цю думку так чи інакше обстоювали на межі сторіч не лише

представники українського націоналізму (як, наприклад, О.Рудницький, Т.Зінківський, М.Міхновський, Д.Донцов), а й носії ліберального ідеалу (М.Драгоманов, С.Єфремов) чи соціалістичного (М.Порш, М.Залізник).

Всі українські партії, які були створені і діяли в 90-х рр. XIX – на початку XX ст. незалежно від позицій прихильностей своїх членів до тієї чи іншої можливої форми української державності, не оминали у своїх програмних документах питання взаємин із нацменшинами, вказуючи на необхідність забезпечити рівність громадянських і всіх інших прав українців і неукраїнців.

Слід підкреслити, що в історичному контексті теоретико-методологічні засади етнополітики в Україні були закладені науковими працями та політичними розвідками видатних представників української інтелігенції. Цей процес особливо активно розвивався в середині XIX ст., коли внаслідок кризи феодално-кріпосницької системи в Україні почав визрівати капіталізм. Демократично зорієнтована українська інтелігенція у цих умовах висувала нові етнополітичні ідеї, ставала на шлях створення власних політичних організацій.

Активізувати процес етнополітичного мислення українців у XIX ст. намагалися засновники Кирило-Мефодіївського братства, головним ідеологом якого був М.Костомаров. Його “Закон Божий (Книга буття українського народу)” став програмою кирило-мефодіївців. Прагнучи до національного визволення України, вони визначали українському народові центральне, месіанське покликання; виступали за створення самостійної української республіки в рамках федерації слов’янських народів з парламентським ладом і з наданням кожному з народів різних прав і широкої автономії. Внаслідок кризи національної ідеї в Україні ідея консолідації усіх слов’ян посіла місце національної ідеї.

Перший дореволюційний етап характеризувався домінуванням демократично-народницького напрямку, представниками якого були М.Грушевський, Р.Лашенко, С.Шелухін та ін. На арені українського політичного руху М.Грушевський виступив з чітко визначеними ідеями федералізму. У статті “Конституційне питання і українство в Росії”, що була опублікована в “Літературно-науковому віснику” в 1904 р., він аналізував тогочасну політичну ситуацію в Росії, місце українського руху в контексті загальноросійського. Викладаючи новий конституційний проект, спрямований на відродження національно-державних прав як українського народу, так і інших народів, М.Грушевський пропонував здійснити децентралізацію імперії через надання регіонам автономії з широкими повноваженнями для місцевих органів влади, провести прямі парламентські вибори, гарантувати права національним меншинам і забезпечити їх пропорційне представництво в органах місцевого самоврядування. В своїх основних працях він проголошував територіальну автономію України з державною українською мовою, з забезпеченням прав національних меншин. Ідеї М.Грушевського знайшли свій прояв у низці законів, які прийняла Центральна Рада.

В квітні 1917 р. відбувся Всеукраїнський Національний Конгрес. Серед основних доповідей, які пролунали на конгресі, були такі, як “Права національних меншин та їх забезпечення” Матушевського та “Про забезпечення національних меншин” Понятенка. Третій Універсал задекларував національно-персональну автономію України і, отже, дав всім національним меншинам в країні повні права й свободу.

Другий - **міжвоєнний період (1918 - 1939 рр.)** у теоретичному відношенні характеризується наявністю трьох основних напрямів політичної думки: демократично-народницького, консервативного і національно-державницького. Найбільш визнаними теоретиками цього періоду були відомі українські вчені В.Липинський, С.Томашівський, В.Кучабський, С.Дністрянський, В.Старосольський, О.Бочковський, С.Рудницький та ін. Незважаючи на розбіжності у поглядах стосовно ідейних засад етнополітичного розвитку України, представники зазначених трьох напрямів мали багато спільних теоретичних підходів. Передусім ідеологи демократично-народницького і національно-державницького

напрямів розглядали український народ як окрему етнокультурну одиницю, що має спиратися на власні демократичні традиції; акцентували увагу на необхідності для України федеративних зв'язків з іншими народами; обстоювали ідеї забезпечення прав національних меншин, у тому числі на екстериторіальну культурну автономію. Представники демократично-народного і консервативного напрямів у теоретичному аспекті трактували людину як самоцінну вартість; націю - як територіальне об'єднання усіх громадян, що проживають на території України; обстоювали необхідність опертя в державному будівництві на власний політичний досвід та історичні традиції.

Прийшовши до влади, гетьман П.Скоропадський відразу скасував закон Центральної Ради про національно-персональну автономію. Але незабаром Директорія УНР знову його відновила (24 січня 1919 р.). Незважаючи на пануючу анархію та воєнний стан, Директорія УНР знайшла місце в політичній програмі етнонаціональним питанням. За час свого існування вона видала ряд законів, які стосувалися національних меншин (Закон “Про державну мову в УНР” від 1 січня 1919 р.; “Про Раду Республіки” від 1921 р. та ін.).

Характерними подіями цього періоду стали єврейські погроми, про які чимало писали В.Винниченко, посол А.Марголін, письменник Хейфец та ін.

Велика кількість єврейських організацій (сіоністи, Гехалуц, Бунд та ін.) привертала увагу як партійних діячів, так і представників єврейської інтелігенції. Видавалися закони щодо діяльності цих організацій, а також багато писалося про них в пресі. Звичайно, оцінки їх діяльності були неоднозначними. Більшовицька політика щодо громадських єврейських організацій була спрямована на їх ліквідацію та передачу усієї національної політики у компетенцію державних структур.

Для 20-х – початку 30-х рр. ХХ ст. характерна майже повна відсутність наукових досліджень національної політики в Україні. Публікації цього періоду можна вважати агітаційно-пропагандистськими. В них пояснювалися зміст, принципи роботи та завдання національної політики, вирішувалися питання економічного, культурно-освітнього життя національних меншин у республіці та в регіонах. Однак публікації вказаних років містять значний фактичний матеріал, який при критичному підході дає змогу відтворити ідеологічну атмосферу, за якої відбувалися національні процеси в Україні, розкривають принципи керівництва ними з боку центральних партійних і радянських органів.

Посилення діяльності державної репресивно-каральної системи привело до згортання демократичних тенденцій в суспільному житті, вилучення через репресії й фізичне знищення багатьох діячів національних культур. Почалася уніфікація національного життя, подальша її ідеологізація. Кампанія боротьби з “націоналізмом”, “шумськізмом”, “хвильовизмом” знайшли відображення в історіографії.

У післявоєнний період (1945 - середина 80-х рр. ХХ ст.) засади української етнополітики були розвинуті такими дослідниками, як Б.Крупницький, І.Лисяк-Рудницький, Е.Пизюр, Я.Пеленський головним чином за кордоном, оскільки в умовах радянської адміністративно-командної системи від науковців вимагалось коментування рішень партійних та директивних органів. Водночас дослідження українських зарубіжних учених часто були пройняті апологетикою, спрямовані на вивчення національної політики у контексті так званої радянології.

В цей час спостерігається зменшення кількості публікацій з усіх проблем міжнаціональних відносин. З наукового обігу зникло саме поняття “національна меншина”. На думку багатьох істориків, тема вважалася вичерпаною тому, що не існувало національного розвитку окремої етнічної спільноти. Література та джерела з історії національних процесів минулих років були передані на зберігання в бібліотечні, музейні та архівні відділи спеціального збереження, а тему закрито.

Протягом другої половини 1950-х – середини 80-х рр. знову виник інтерес до проблем, пов'язаних з національними процесами. На даному етапі можна виділити роботи В.І.Наулка, Б.В.Чирка, О.Б.Слуцького, Г.І.Ясницького та інших авторів. В роботах

прослідковується суб'єктивний, класовий підхід до розгляду проблем, описовість, відсутність критичного аналізу фактів.

Після 1985 р. в суспільстві відбуваються зміни, які знаменували **новітній етап (друга половина 1980-х рр. – до сьогодні)** розвитку історичної науки в Україні. В історіографії почався період бурхливого відновлення тематики історичних досліджень, підвищення інтересу до питань міжнаціональних відносин. З'явилися роботи, для яких характерний якісно новий підхід до проблем історії України. Над проблемою національних меншин в Україні плідно працюють цілий ряд авторів (Б.В.Чирко, О.П.Данильченко, Л.Д.Якубова, О.Я.Найман, В.І.Сергійчук, І.М.Кулінич та інші).

Для сучасної вітчизняної історіографії характерно розкриття проблемних питань становища національних меншин, існування різних точок зору, підходів, полеміки. В контексті національної політики історики торкнулися широкого спектру проблем: статистичного обліку національних меншин України, питань міжнаціональних стосунків, історії заселення та розвитку окремих національних меншин та ін.